
Hinderkracht en ondernemerschap

Een historische sociologie van sociale problemen

Sociale problemen zijn een categorie geworden van onze ervaring. Bij een verkiezingsonderzoek in 1986 vond maar drie procent van de ondervraagden dat Nederland ('ons land') geen problemen had. De overige zevenen-negentig procent noemde werkloosheid, criminaliteit en nog een hele reeks andere problemen. Individueel gaan ze hieronder niet zwaar gebukt: de meeste mensen zijn tevreden met hun eigen leven. Sociale problemen zijn kennelijk, net als die andere *social diseases*, problemen van anderen.¹

Het besef dat samenlevingen voor problemen staan die iedereen daarbin-nen aangaan is zich vanaf het einde van de achttiende eeuw gaan versprei-den. In de tweede helft van de negentiende eeuw vatten burgerlijke kringen onder de noemer 'de sociale quaestie' een reeks van kwaden samen: ar-moede, werkloosheid, ondervoeding, kindersterfte, drankmisbruik, misdad-igheid, ongeletterdheid, kinderarbeid, slechte huisvesting, prostitutie, bes-mettelijke ziekten. Ze werden allemaal toegeschreven aan de slechte levensomstandigheden van het gewone volk en juist daarom sprak men van *de sociale kwestie*.²

De empirische sociologie heeft zich van meet af aan met de sociale kwestie bezig gehouden, al voordat zij zo heette. 'Het eerste begin van empirisch sociologisch onderzoek,' aldus Edward Shils, 'was grotendeels gericht op het aan het welopgevoede publiek onthullen van de duistere kanten van zijn samenleving: de ellendige, ontuchtige en smerige levens-omstandigheden van de verarmde, werkloze, gevaarlijke, in de schuld staande en afhankelijke klassen.'³ De theoretische vraagstelling die hiermee tegen het einde van de negentiende eeuw ging corresponderen was het op-windende en verontrustende proces van modernisering van de samenleving: de overgang van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*. Men kan Johan Gouds-bloms omschrijving van de sociologie als de bestudering van 'de proble-men van het samenleven' desgewenst tegen deze achtergrond begrijpen.⁴

In de twintigste eeuw kristalliseerde zich binnen de sociologie, als on-derdeel van een meer omvattend proces van wetenschappelijke arbeidsde-ling, een afzonderlijk specialisme uit, een 'sociologie van sociale proble-men'. Deze ging sociale problemen opvatten als een categorie van ver-

schijnselen met een eigen dynamiek - met bijvoorbeeld een 'natuurlijke historie' van achtereenvolgende stadia.⁵ Wij zullen in dit artikel een aantal centrale inzichten en formuleringen uit de sociologie van sociale problemen plaatsen in een historisch-sociologisch perspectief, mede als inleiding tot de erop volgende gevalstudies van sociale problemen.

Vervlechting en hinderkracht

Waarom zijn mensen moeilijkheden als sociale problemen gaan beleven en waarom is de sociologie deze gaan bestuderen? In de eerste plaats omdat de moeilijkheden 'socialer' zijn geworden in de zin van grootschaliger. In 1923 definieerde Hornell Hart een sociaal probleem als 'een probleem dat feitelijk of potentieel een groot aantal personen op dezelfde manier treft, zodat het het beste kan worden opgelost door maatregelen te nemen ten aanzien van het probleem als geheel, in plaats van elk individu als geïsoleerd geval te behandelen, ofwel een probleem dat vraagt om gemeenschappelijk en georganiseerd menselijk optreden.'⁶ Terzijde: de definitie markeert ongeveer het begin van een afzonderlijke sociologie van sociale problemen. Hoe meer mensen door een probleem geraakt worden en hoe meer mensen er nodig zijn om het op te lossen, des te 'socialer' het probleem.

Het is een klassieke sociologische these dat in de loop van de moderne geschiedenis meer mensen meer op elkaar aangewezen zijn geraakt. In de formulering van Norbert Elias: 'Het "civilisatieproces" is (...) van de kant van de menselijke betrekkingen gezien het proces van voortschrijdende vervlechting, de toenemende differentiëring van maatschappelijke functies en, daarmee corresponderend, de vorming van steeds omvattender interdependenties, steeds grotere integratie-eenheden. Het individu is van het lot en de bewegingen van die integratie-eenheden afhankelijk, of hij het beseft of niet.'⁷ Dit geldt voor alle individuen, en zo ontstaat de mogelijkheid van een afhankelijkheid van allen van allen. Persoonlijke tegenspoed gaat anderen raken; individuele kwaden worden collectieve kwaden. Wat economen externe effecten noemen: de gevolgen van produktie, dienstverlening en consumptie voor derden, nemen in aantal en vérstrekkendheid toe. Er ontstaan meer sociale problemen - de kans erop wordt althans groter.

De groeiende interdependentie tussen individuen en tussen groeperingen binnen een zich ontvouwend en uitbreidend netwerk van onderlinge betrekkingen heeft geleid tot een vermindering van machtsverschillen tussen sociale lagen, tot een 'functionele democratisering'.⁸ De aandacht van gevestigde, burgerlijke groeperingen voor de levensomstandigheden van de ar-

beidersklasse is vaak toegeschreven aan de machtswinst die deze arbeidersklasse heeft geboekt. Zij bundelde haar krachten in de 'sociale beweging'. Maar de economische betekenis van loonarbeiders was al eerder tot liberale burgers doorgedrongen. 'Geen rentenier zou de coupons van zijne effecten betaald krijgen,' constateerde B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis in 1851, 'als niet duizenden werklieden bij verschillende volken onophoudelijk bezig waren, om door het scheppen van rijkdom in de interesten van de staatsschulden te voorzien.'⁹ En wat de laagste klassen van het volk betreft meenden de aanzienlijken eigenlijk al sinds de Franse Revolutie op een vulkaan te leven, die onverwacht tot uitbarsting zou kunnen komen.¹⁰ Het besef van het economisch belang van de arbeidersklasse en de vrees voor opstandigheid van 'het gemeen' weerspiegelden de groeiende hinderkracht van beide groeperingen. De term hinderkracht is van Abram de Swaan:

Elke arbeider wint aan hinderkracht naarmate hij werkt met kostbaarder, ingewikkelder, gevoeliger apparatuur. Zijn onwil en zijn onvermogen brengen ook grotere schade teweeg, met gevolgen die verder doorwerken in het produktienetwerk (...). Naarmate een arbeider meer gespecialiseerde kennis en kundigheden bezit en naarmate die schaarser zijn binnen het bereik aan arbeidskrachten waaruit gerekruteerd kan worden, is zo'n arbeider moeilijker vervangbaar en neemt zijn hinderkracht toe. Zo raken organisaties afhankelijker van de werkkrachten binnen hun bereik en moeten de centrale figuren binnen die organisaties ook rekening houden met de strevingen van die werkkrachten.¹¹

Karl Polanyi heeft erop gewezen dat het vrije-marktsysteem en de internationale *haute finance* die in de negentiende eeuw tot bloei kwamen, in voordien ongekende mate kwetsbaar waren voor verstoringen van de openbare orde. Deze werden dan ook steeds zwaarder opgenomen.¹²

Vervlechting en toenemende hinderkracht zijn aspecten van een globale historische ontwikkeling, of beter gezegd: van een hoofdrichting van verschillende ontwikkelingen binnen een bepaald tijdsbestek. Niet al deze ontwikkelingen hebben dezelfde richting. Er vindt ook 'ontvlechting' plaats. Boeren, kleine middenstanders en recentelijk ook arbeiders in West-Europa ervaren functieverlies en daardoor machtsverlies. De nieuwe onderklasse in westerse samenlevingen wordt zelfs gedefinieerd door haar economische overbodigheid, als 'een baanloze bevolking die economisch marginaal wordt'.¹³ Dit wil niet zeggen dat ze geen hinderkracht heeft in de domeinen van politiek en (misschien vooral) openbare orde, en de publieke discussie heeft dan ook de neiging om zich daarop te concentreren.¹⁴ Het is ook geenszins gezegd dat de ontwikkeling van vervlechting en toenemende hinderkracht in de toekomst voort zal gaan. Nico Wilterdink heeft erop gewezen dat de verdere uitbreiding van economische

interdependenties op wereldschaal tegenwoordig - anders dan vroeger - gepaard gaat met verzwakking van interdependenties op nationale schaal. Er vindt dus vervlechting plaats op een hoger integratieniveau, ontvlechting op een lager.¹⁵ Tegelijkertijd dienen zich nieuwe interdependenties op wereldschaal aan: milieu- en energieproblemen die iedereen ter wereld raken, en politiek-demografische ontwikkelingen die leiden tot een hoge immigratiedruk van arme op rijke landen. Ook op wereldschaal is de hinderkracht die buitenstaanders kunnen uitoefenen op gevestigden waarschijnlijk belangrijker dan hun gezamenlijke machtsvorming. Waar deze hinderkracht ontbreekt, is de verleiding groot om de moeilijkheden van buitenstaanders niet te onderkennen als sociale problemen.¹⁶

Humanitaire gevoeligheid, sociaal gevoel en mondiaal besef

Daarmee is al een aan vervlechting complementaire dynamiek genoemd: de toegenomen kwetsbaarheid van een uitdijend maatschappelijk vlechtwerk bewerkstelligt een grotere gevoeligheid voor het lijden van meer andere mensen. Volgens Willard Waller zijn sociale problemen 'sociale omstandigheden waarvan men het gevoel heeft dat sommige oorzaken menselijk en moreel van aard zijn. Waarde-oordelen definiëren deze toestanden als sociale problemen. (...) Sociale problemen zijn morele problemen.'¹⁷ Zulke waardeoordelen, door Waller 'humanitaire mores' genoemd en als gegeven verondersteld, komen echter niet uit de lucht vallen. Ze zijn aan ontwikkeling en verandering onderhevig. In westerse landen verbreidde zich in de achttiende en negentiende eeuw een humanitaire gevoeligheid, die zich in de twintigste eeuw ontwikkelde tot een sociaal gevoel of sociaal bewustzijn. In onze tijd, aan de vooravond van de eenentwintigste eeuw, zien we voortekenen van een groeiend mondiaal besef.

De nieuwe humanitaire gevoeligheid is het knapst beschreven door Thomas Haskell. Na 1750 spoelde een golf van humanitaire hervormingsgezindheid over West-Europa, Engeland en Noord-Amerika, die uitmondde in een 'duurzaam, collectief gedragspatroon waarin aanzienlijke aantallen mensen regelmatig iets doen om het lijden van vreemden te verlichten'.¹⁸ De beweging voor afschaffing van de slavernij was voor de nieuwe goedsgesteldheid exemplarisch, maar ook de inspanningen van meer goeden en aanzienlijken om het lot te verbeteren van het gewone volk waren er uitingen van. H.F.J.M. van den Eerenbeemt signaleert in Nederland tegen het einde van de achttiende eeuw een 'voordien niet gekende humanitaire levenshouding'.¹⁹

Waar kwam die uit voort? Naar Haskells inzicht vooral uit de verbreding en intensivering van het vrije-marktprincipe. De discipline van de markt bracht mensen ertoe om behoeften uit te stellen, meer aan de toekomst te denken en zich aan beloftes te houden, en was dus de sociale matrix van de burgerlijke moraal. Maar dezelfde markt maakte mensen ook meer bewust van verdere consequenties van hun eigen handelen. 'De mogelijkheid om zich überhaupt verplicht te voelen om een vreemde die lijdt te hulp te komen (...) werd enorm vergroot door de opkomst van een levensvorm die aandacht voor de verre gevolgen van iemands daden (of nalatigheden) maakte tot een embleem van beschaving.'²⁰ De uitbreiding van gevoelens van verantwoordelijkheid en medemenselijkheid liep dus min of meer parallel aan de uitbreiding van marktverhoudingen. Tezelfdertijd deden Verlichtingsopvattingen het optimisme over de mogelijkheid tot menselijke verbetering toenemen. De verwachtingen van het effect van hervormingen stegen.²¹

Wat De Swaan sociaal gevoel en sociaal bewustzijn heeft genoemd, was en is de opvolger van de humanitaire gevoeligheid.²² De uitbreiding, collectivisering en verstatelijking van verzorgingsarrangementen heeft nieuwe bindingen en afhankelijkheden met zich mee gebracht, en een nieuwe werkverdeling bij de bestrijding van andermans armoede, onwetendheid en ziekte.

Naarmate de collectivisering van de zorg voortschreed, werd deze ellende (van onbekende anderen) steeds minder als een appèl aan het persoonlijk ingrijpen ervaren, en steeds meer als iets dat moest worden overgelaten aan specifieke instituties, die dan weer indirect steun moesten krijgen. In recente tijden is een 'sociaal bewustzijn' opgekomen: een besef van de gegeneraliseerde verafhankelijkheid die alle leden in een nationale collectiviteit met elkaar verbindt, gekoppeld aan een abstract verantwoordelijkheidsgevoel dat niet aanzet tot persoonlijke actie, maar verlangt dat er gezorgd wordt voor de behoeftigen in het algemeen door de staat en uit de openbare kas.²³

Sociaal gevoel is verstatelijkte naastenliefde. 'Er moet iets aan worden gedaan,' bij voorkeur door speciaal opgeleide en vrijgestelde experts.²⁴ Hun tussenkomst ontheft de gefortuneerde van zijn schuldgevoel en de onfortuinlijke van zijn schaamte - gevoelens die van aangezicht tot aangezicht moeilijker te verdragen werden. Want wat de een niet langer kon aanzien, daarvoor moest de ander zich gaan schamen.²⁵ Misschien maakte juist dit probleem van *emotion management* de 'functionele onzekerheid' uit die verzorgende beroepsgroepen in staat stelde zich te professionaliseren.²⁶ Over hen later meer.

Sociaal gevoel reikt niet verder dan de nationale grenzen van de verzorgingsstaat. Een derde uitbreiding en transformatie van gevoelens van medemenselijkheid vindt misschien in onze tijd plaats. Er groeit een zeker mondiaal besef, een bewustzijn van interdependentie en verantwoordelijkheid op wereldschaal. Voorlopig is het meer humanitaire gevoeligheid dan sociaal gevoel, omdat een wereldverzorgingsstelsel ontbreekt waarnaar het morele appèl kan worden doorverwezen. Onder kinderen en jongeren leeft het heel duidelijk. Op school worden zij indringend voorgelicht over de walvissen, de hongerenden in de Sahel, de vluchtelingen en het gat in de ozonlaag. Het Jeugdjournaal besteedt aan de problemen van milieu, ontwikkelingslanden en vluchtelingen ruime aandacht.²⁷ En ook volwassenen weten heel goed waarover het gaat, al wenden ze zich uit schaamte en schuldgevoel vaak een beetje af.²⁸ Dit deden nette mensen in de negentiende eeuw ook heel lang, omdat zij de ellende van het volk letterlijk niet onder ogen konden zien. Op den duur hebben ze er toch iets tegen gedaan. Zo zal het met de mondiale problemen van milieu, armoede en overbevolking ook gaan - althans dat hopen we, want 'anders loopt het slecht met ons af'. Zo'n vage dreiging in een onbekende maar als nabij ervaren toekomst *kan* mensen ertoe brengen om sociale problemen op wereldschaal niet alleen te onderkennen maar ook gezamenlijk te bestrijden.²⁹

Een stoet van morele ondernemers

Dat een moeilijkheid veel mensen aangaat en dat mensen er gevoelig voor zijn, maakt haar nog niet tot een erkend sociaal probleem. Zoals Howard Becker schrijft: 'Zelfs als een manier van doen objectief schadelijk is voor de groep, moet de schade worden ontdekt en aangewezen. Mensen moeten het gevoel krijgen dat er iets aan gedaan hoort te worden. Iemand moet de aandacht van het publiek op de zaken vestigen, de aanzet geven om dingen gedaan te krijgen en de opgewekte energie in de goede richting leiden (...).'³⁰ Degenen die dit doen behoren vaak zelf niet tot de kring van getroffen en hebben hun eigen motieven om voor de erkenning en remediering van een bepaald probleem te ijveren. In de moderne geschiedenis hebben vooral geestelijken, vooruitstrevende burgers, beoefenaars van nieuwe beroepen en leden van sociale probleemgroepen zelf (dan wel hun zaakwaarnemers) zich opgeworpen als 'morele ondernemers' of 'morele kruisridders'.³¹

Geestelijken hebben, aldus De Swaan, op het gebied van de armenzorg in de vroeg-moderne tijd gefungeerd als 'ondernemers in charitatieve zaken'. Het geloof diende als een scenario dat de verwachtingen beïnvloed-

de die rijken van elkaar hadden en het bracht een 'trage spiraal van liefdadigheid' op gang. Die spiraal bevorderde de lokale samenhang: 'Vanaf een bepaald punt was de weigering van een enkeling niet langer een blijk van liefdeloosheid jegens een enkele arme, maar werd ervaren als een ondermijning van de gemeenschapszin waarop het collectieve charitatieve stelsel berustte'.³² Om verschillende, door De Swaan speltheoretisch verhelderde redenen bleek zo'n stelsel op den duur instabiel, maar dit neemt niet weg dat het op talloze plaatsen een tijdlang functioneerde en dat het daar niet tot stand zou zijn gekomen zonder christelijke ondernemingszin.

Geestelijken hebben niet alleen het individuele zieleheil van de betrokken armen en rijken voor ogen gehad, maar ook de verspreiding van het geloof en de bloei van hun kerk. Dat wisten gelovige leken toentertijd ook wel, en Stendhal heeft het later nog eens kras geformuleerd:

Het enige nieuwe dat met de door de Heilige Paulus gepredikte beginselen in de wereld is gebracht, is een priesterkorps dat volkomen gescheiden is van de overige burgers en dat zelfs tegengestelde belangen heeft. (... Dit korps) laat nog niet de minste pest of het geringste grote ongeluk voorbijgaan zonder ervan te profiteren om de vrees en het *godsdiensig sentiment* te verdubbelen of tenminste om een mooie kerk te bouwen, zoals de *Salute* in Venetië.³³

Zulk antiklerikalisme leefde echter niet in bredere burgerlijke kringen. Vanaf het einde van de achttiende eeuw zijn deze kringen met geestelijken gaan samenwerken, en later ook wedijveren, bij het lenigen van sociale nood. In Nederland sloten verlichte en ruimdenkende - dat betekende: nationaal denkende - leden van de burgerij zich aan bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en bestreden armoede, onwetendheid, ziekte en losse zeden.³⁴ In de eerste plaats in woord en gebaar, en misschien daarom hadden zij tegen de onwetendheid zo snel succes: de schoolwetten van 1801, 1803 en 1806 waren sterk beïnvloed door de *Algemene denkbeelden over het nationaal onderwijs* uit 1796 van het Nut. De strijd tegen de andere euvelen kostte meer tijd en werd in de loop van de negentiende eeuw gevoerd door wisselende coalities van steeds meer verschillende groeperingen binnen een verzuilende figuratie. Het ondernemerschap van liberale burgers lokte een tegenondernemerschap uit van confessionele elites en zelfs van 'kleine luyden'. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen blijft intussen het beste voorbeeld van het burgerlijk beschavingsoffensief - de term is van Piet de Rooy en Bernard Kruithof - tegen de sociale kwaden van de negentiende eeuw. In andere westerse landen namen burgerlijke groeperingen mutatis mutandis vergelijkbare initiatieven, en ook daar volgde een vermenigvuldiging en deling van het morele ondernemerschap.

De burgerij had haar eigen idealen. Nationale eenwording was daar één van, en armenzorg, onderwijs en gezondheidszorg moesten helpen om de natie economisch op te stoten in de vaart der volkeren. Het disciplineringsmotief was nooit afwezig. 'Wat ware er van de veiligheid der vermogenden, zonder pligtsbesef, zonder zedelijke beginsels der armen, zonder onderwijs en opleiding?', zo vroeg mr. Jeronimo de Vries zich in 1832 retorisch af.³⁵ Een heel belangrijke functie van het burgerlijk beschavings-offensief was ook, zoals Kruithof heeft benadrukt, die van interne zending.

't Nut voerde een beschavingsoffensief dat niet alleen, of wellicht zelfs niet eens in de eerste plaats, mikte op de gemene man, de armen, de buitenstaanders, maar vooral ook op de eigen achterban van Nutsleden, die (...) zich kon oriënteren op de gedragsstandaarden zoals die werden verwacht van deugdzame burgers.³⁶

Een derde impetus van moreel ondernemerschap kwam van oude en nieuwe beroepsgroepen. In de loop van de negentiende eeuw zijn artsen, onderwijzers en vele anderen zich beroepshalve gaan bezighouden met de leniging van sociale nood. Hun aantal en verscheidenheid is in de twintigste eeuw nog sterk uitgebreid. Samen met geestelijken en vooruitstrevende burgers bewerkstelligden zij zowel een professionalisering als een verstatelijking van sociale problemen. In de negentiende eeuw al viel de signalering, bestrijding en remediëring van sociale problemen in toenemende mate aan specialisten toe, en vooral in de twintigste eeuw werd een groot deel van hun werk gebracht onder toezicht, regulering en financiering van en door de overheid. Veel beroepen, zoals die van sociaal werkster, woningopzichteres en sociale-zekerheidsdeskundige, ontstonden in dit proces zelf. De specifieke deskundigheid van elk nieuw verzorgend beroep moest door de retoriek van opleiding worden bevestigd, wat niet alleen de groei van hogescholen en universiteiten bevorderde maar ook een cultuur van professionalisme in ruimere zin.³⁷ De hele ontwikkeling schiep aantrekkelijke banen voor de opkomende, nieuwe middenklasse en ze mitigeerde tegelijkertijd een politieke klassentegenstelling tussen burgerij en proletariaat tot een meer zakelijke verhouding tussen verzorgende beroepen en hun respectieve cliëntèles.³⁸

De professionalisering van sociale problemen was ook een depolitisering ervan. Zoals Waller al opmerkte over de weinig kritische houding van maatschappelijke werksters in dienst van particuliere instellingen: 'De echtgenotes van roofzuchtige zakenlieden hebben misschien hun favoriete liefdadigheidsinstellingen, maar ze gaan geen revolutie subsidiëren.'³⁹ Maatschappelijke werksters en werkers zijn pas radicaal geworden in dienst van een uitbreidende overheid en hun radicalisme is met de inkrimping van

diezelfde overheid verstomd. De stilzwijgende belofte dat problemen in de handen van deskundigen van hun politieke lading zouden worden ontdaan heeft de opmars van die deskundigen in elk geval vergemakkelijkt en versneld. En ze verklaart mede het gedempte karakter van het vocabulaire van sociale problemen in onze tijd en de ingehouden toon waarop het moreel ondernemerschap door moderne beroepsgroepen wordt beoefend. Problemen als discriminatie, incest, schoolverzuim, dakloosheid en het leed dat door criminelen aan hun slachtoffers wordt aangedaan zijn niet sociaal in de negentiende-eeuwse, politiek geladen betekenis van het woord maar sociaal in de twintigste-eeuwse, aseptische betekenis ervan. Beroepsgroepen gaan voetstoots uit van een maatschappelijke consensus over de onwenselijkheid van het verschijnsel, van een overheid met een uitgebreide competentie en van hun eigen onpartijdige deskundigheid. Partijpolitieke standpunten worden geschuwd, verwijzingen naar klassentegenstellingen gemeden. 'Dit probleem komt in alle milieus voor.' Als dat niet vol te houden is, wordt het klassenonderscheid met grote omzichtigheid gehanteerd. De kunst van het met succes articuleren van sociale problemen is, politieke controverses te omzeilen.⁴⁰

De professionalisering van sociale problemen was onderdeel van de groei van de verzorgingsstaat. Dit betekent niet dat de inkrimping van de verzorgingsstaat ook een de-professionalisering met zich meebrengt. Bezuinigingen scheppen nieuwe kansen voor wie zich in de logistiek en retoriek ervan specialiseert. In Nederland is het jargon van welzijn en zelfontplooiing uit de jaren zeventig vervangen door een nieuw jargon van 'bestuurlijke vernieuwing', een 'excellente overheid', 'klantgerichte productie', 'maatwerk', 'public-private partnerships', ambtenaren die 'change agents' moeten zijn, en nog veel meer. Dit verraadt een machts-winst in de jaren tachtig en negentig van bestuurskundigen, managers, organisatie-adviseurs, arbeidsconsulenten, kortom de nieuwste vrijgestelden van de nog-steeds-verzorgingsstaat. Op hen is een woord van Julien Benda van toepassing: 'De moderne realisten zijn *moralisten* van het realisme.'⁴¹

Tenslotte zijn er de sociale probleemgroepen zelf. Allochtonen, werklozen, gehandicapten, drugverslaafden, randgroepjongeren, daklozen, aidspatiënten en nog anderen worden tegenwoordig zo aangeduid. Het zijn groepen die volgens Kees Schuyt 'met hun problemen blijven zitten'.⁴² Zo'n formulering suggereert dat de betrokkenen het slachtoffer zijn van sociale pech of achterstelling, dat ze recht hebben op hulp, en dat ze die hulp onvoldoende krijgen. Niet alleen hulpverleners en sociologen zeggen dit, ze zeggen het zelf soms ook. Sociale probleemgroepen en cliëntèles zijn in de twintigste eeuw mondiger geworden. Dit niet alleen door de egaliserende van machtsverschillen tussen bevolkingsgroepen op langere termijn

(functionele democratisering), maar ook door de verzorgingsstaat. Op grond van universele principes van gelijkheid en verdelende rechtvaardigheid heeft deze een open reeks van collectieve statussen gedefinieerd met bijbehorende rechten en plichten, en zo de mogelijkheid en zelfs de noodzaak versterkt tot articulatie en behartiging van groepsbelangen. De verzorgingsstaat lokt een zekere verminderheding uit. De toon die hierbij past is er een van verongelijkheid en slachtofferschap.⁴³ Toch zijn het zelden de alloctonen, drugverslaafden of daklozen zelf die deze toon aanslaan of überhaupt het woord nemen. Hun belangen blijken in de meeste gevallen te worden verwoord door zaakwaarnemers - de term is door André Köbben in de sociologie ingevoerd - en nieuw is eigenlijk alleen dat deze zaakwaarnemers spreken in een wij-perspectief: niet voor-hen-door-ons maar voor-ons-door-ons.⁴⁴ De zich noemende ervaringsdeskundige is slachtoffer en *professional* in één en maakt aanspraak op het allerhoogst gezag.

Kortom, het moreel ondernemerschap inzake sociale problemen heeft zich ontwikkeld en vertakt. Geestelijken liepen aanvankelijk voorop maar kregen in de loop van de tijd gezelschap van verlichte burgers, *professionals*, zaakwaarnemers en leden van probleemgroepen zelf. Tezamen vormen zij een lange, brede en bonte stoet. Het beeld is natuurlijk een vereenvoudiging van de historische werkelijkheid, waarin de grenzen van groeperingen en tijdvakken zelden scherp waren. De levensomstandigheden van de werkende klasse zijn bijvoorbeeld in de negentiende eeuw ook aan de kaak gesteld door de sociale beweging, in een combinatie van zaakwaarnemerschap en belangenbehartiging door leden van de arbeidersklasse zelf. Maar zoals gezegd: de bezorgdheid om haar levensomstandigheden kwam onder vooruitstrevende burgers al eerder. 'Toen die stroming ontstond,' stelt I.J. Brugmans vast, 'was de arbeidende klasse ten onzent nog geheel in de dut.'⁴⁵ Toch werd en wordt *moral entrepreneurship* vaak door verschillende groeperingen tegelijkertijd uitgeoefend. Hetzij met vereende krachten - zoals leerplichtambtenaren en onderwijsbegeleiders in de jaren tachtig een hausse aan belangstelling voor schoolverzuim hebben opgewekt. Hetzij in ongemakkelijke en aan de betrokkenen zelf niet geheel duidelijke belangencollusies - zoals politici, beveiligingsbeambten, politiemensen, preventiewerkers, hulpverleners aan slachtoffers, verzekeraars, journalisten en nog anderen gezamenlijk voedsel geven aan de verontrusting over criminaliteit.⁴⁶ Waar moreel ondernemerschap wordt uitgeoefend, is een gelegenhedencoalitie nooit ver weg.

Sociale problemen als symbolische strijdpunten

Sociale problemen zijn meestal mede en soms uitsluitend symbolische problemen: omstandigheden die op een figuurlijke manier indruisen tegen belangrijke waarden en normen in een samenleving. Dit maakt begrijpelijk waarom bepaalde kwesties als sociale problemen worden gezien, waarom bepaalde groeperingen zich op de bestrijding ervan werpen en waarom bepaalde maatregelen worden genomen, zelfs als die niet effectief zijn.

'Slachtofferloze' misdrijven zijn misdrijven waarvan in eerste instantie niemand schade ondervindt. Zo is niet meteen duidelijk wat voor schade een prostituee en (of) haar klant ondervinden van hun transactie - als die tenminste vrijwillig is en beiden zich beschermen tegen geslachtsziekten - en ook niet wat voor schade derden ervan ondervinden. Tenzij men schade meetelt aan de huwelijksmoraal, het verhevene van de menselijke seksualiteit of de vrouwelijke integriteit. Voor homoseksualiteit, hard-druggebruik, gokken en het dragen van hoofddoekjes geldt iets dergelijks. Het zijn statistisch deviante gedragsvormen die weinig of geen materiële schade berokkenen en die soms toch als nijpende sociale problemen worden gezien. Waarom? Omdat ze symbolisch inbreuk maken op een maatschappelijke norm.⁴⁷

Ook als er wél materiële schade, is hebben sociale problemen vaak een symbolische boventoon. Zo geldt de kinderarbeid in de negentiende eeuw als schoolvoorbeeld van een feitelijk maatschappelijk kwaad en de bestrijding ervan daarom als iets vanzelfsprekends. Maar de verontwaardiging werd vooral opgeroepen door de nieuwe fabrieksarbeid van kinderen en nauwelijks door de traditionele en veel meer voorkomende kinderarbeid op het land en in de veenderijen; het Kinderwetje van Van Houten verbood in 1874 wel de fabrieksarbeid maar niet de veldarbeid.⁴⁸ De strijd tegen kinderarbeid was mede een symbolische strijd: tegen het opkomend kwaad van de industrialisering en vóór 'het kind' in een ethisch geladen en toen nog betrekkelijk nieuwe zin van het woord.

Gevoelens van desoriëntatie en betekenisverlies hebben moderniseringsprocessen steeds als een schaduw begeleid. Veel campagnes ter bestrijding van sociale problemen zijn gekleurd geweest door de symbolische en bezwerende inzet ervan: van het burgerlijk beschavingsoffensief dat begon in de achttiende eeuw en de gehele negentiende eeuw besloeg, via de Wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog - J.S. Bartstra en W. Banning in 1946: 'Welk een sombere aanblik biedt deze zelfkant van onze naoorlogse samenleving, die als een hellekring van Dante's Inferno is!'⁴⁹ - tot

en met de strijd tegen de 'calculerende burger' aan het einde van de twintigste eeuw.⁵⁰

De sociologie van sociale problemen kan ook zelf worden opgevat als een symbolisch offensief. C. Wright Mills heeft laten zien hoezeer het specialisme in de jaren dertig en veertig doordrenkt was van een impliciet ideaalbeeld van een 'aangepaste' en 'gesocialiseerde' Amerikaan.

Hij piekert en mokt niet maar is ietwat extravert, neemt graag deel aan de instituties van zijn gemeenschap. Zijn vader en moeder waren niet gescheiden en zijn eigen gezin was ook nooit gebroken. Hij is 'geslaagd' - althans op een bescheiden manier omdat hij ambitieus is; maar hij speculeert niet over dingen die zijn mogelijkheden al te ver te boven gaan, anders zou hij een 'fantast' worden, en kleine jongens graaien niet naar het grote geld. Hoe minder abstract de kenmerken van de 'aangepaste mens' worden en hoe meer zijn 'behoeften' worden vervuld, des te meer neigen ze naar de normen van zelfstandigen uit de middenklasse die protestantse idealen belijden in de kleine steden van Amerika.⁵¹

Deze sociologie maakte deel uit van een beschavingsoffensief jegens immigranten, grootstedelingen en andere 'onaangepasten'. En het sterk communitaristische ideaalbeeld dat zij afficheerde was mede bestemd voor de gevestigde, anglo-protestantse achterban. Later ontstond een veel kritischer sociologie van sociale problemen met een meer emancipatorisch mensbeeld. Maar die had dan ook een andere achterban.⁵²

Gevoelens van onbehagen kunnen behalve chronisch en episodisch ook acuut zijn. Dan ontstaat wat Stanley Cohen heeft genoemd een morele paniek.

Samenlevingen schijnen bij tijd en wijlen onderhevig te zijn aan perioden van morele paniek. Een toestand, episode, persoon of groep komt naar boven en wordt gedefinieerd als bedreiging van maatschappelijke waarden en belangen; de aard ervan wordt door de media op een gestileerde en stereotiepe manier voorgesteld; de morele barricaden worden bemand door redacteurs, bisschoppen, politici en andere weldenkende mensen; maatschappelijk erkende deskundigen spreken hun diagnoses en oplossingen uit; men ontwikkelt een aanpak of neemt daar (vaker) zijn toevlucht toe; de toestand verdwijnt dan, wordt onzichtbaar, òf verslechtert en wordt meer zichtbaar. Soms is het object van de paniek volkomen nieuw en andere keren is het iets dat allang bestaat maar opeens in de aandacht verschijnt. Soms gaat de paniek voorbij en wordt ze vergeten, behalve in de folklore en het collectieve geheugen; andere keren heeft ze ernstiger en langduriger repercussies en kan ze veranderingen bewerkstelligen in het juridische en sociale beleid of zelfs in de manier waarop de samenleving zichzelf opvat.⁵³

De aanleiding kan reëel zijn, maar de overreactie en de aard van de daarin gemobiliseerde waarden en normen verraden de symbolische inzet van de paniek.

Kortom: de maatschappelijke cohesie is immer problematisch. Centrale waarden en normen in een samenleving behoeven, zoals Durkheim heeft benadrukt, rituele bevestiging. In meer moderne, seculariserende samenlevingen vormt het aanwijzen en bestrijden van sociale problemen een geschikte gelegenheid. 'De primaire functie van de hervormingsbeweging is waarschijnlijk niet zozeer het teweegbrengen van sociale verandering,' schrijft Herbert Blumer, 'alswel het bevestigen van de ideale waarden in een bepaalde samenleving.'⁵⁴ Daarbij kunnen normen en waarden van een gehele samenleving symbolisch in het geding zijn, zoals leven en dood bij het probleem van euthanasie, maar ook normen en waarden van een kleinere groep. In de praktijk gaat het meestal om normen en waarden van een dominante, d.w.z. grote en machtige groep, en om normen en waarden van een kleinere en minder machtige groep, die van de onzekerheid van de grotere groep gebruik maakt om ook haar eigen normen en waarden te profileren. Dit is de gelegenheidsstructuur bij uitstek voor geslaagd moreel ondernemerschap.

Het voorbeeld van prostitutie kan ook dit illustreren. Zoals gezegd is de inzet van verontrusting over prostitutie grotendeels symbolisch. Nette mensen nemen er aanstoot aan, zelfs als zij zeker menen te weten dat hun eigen echtgenoten en zoons geen hoeren bezoeken respectievelijk dat hun echtgenotes en dochters zich niet prostitueren. (Inderdaad: kunnen zij dit zeker weten?) Een kleine maar gepassioneerde minderheid grijpt de verontrusting van de meerderheid aan, komt daadwerkelijk in actie en demonstreert daarmee een hogere deugdzaamheid. Zulk ondernemerschap heeft dus een statusinzet - iets waar Joseph Gusfield op heeft gewezen.⁵⁵ Zedenmeesters verheffen zich boven degenen die zij willen opheffen, maar ook boven degenen die de zedeloosheid afkeuren zonder ertegen in het geweer te komen. De laatsten worden vaak het felst veroordeeld. De strijd tegen prostitutie heeft aan confessionele en socialistische groeperingen gelegenheid gegeven om zich te verheffen boven de liberale burgerij en aan de vrouwenbeweging om zich te verheffen boven mannen.⁵⁶

Meer in het algemeen heeft de humanitaire gevoeligheid zoals Haskell die beschreven heeft, ook een belangrijke ostentatieve of statusfunctie gehad. De nieuwe gevoeligheid leende zich tot romantische stileren, gaf bijvoorbeeld aan dochters en zonen van burgerlijken huize de gelegenheid om zich tegen hun ouders af te zetten, en ging zich gaandeweg ook

uitstrekken tot dieren, van wie mensen in termen van vervlechting en hinderkracht eigenlijk weinig te winnen of te verliezen hadden.⁵⁷

Een tweede voorbeeld van hoe statuscompetitie tussen groeperingen geënt kan zijn op een (mede) symbolisch sociaal probleem van een samenleving, is de uitkristallisering van het *battered child syndrome*. Stephen Pfohl heeft aannemelijk gemaakt dat kindermishandeling in de Verenigde Staten in de jaren zestig als een medisch syndroom is omschreven en openbaar gemaakt door röntgenologen - en niet door bijvoorbeeld maatschappelijke werkers of huisartsen - omdat dezen er een gelegenheid in zagen om de eigen, relatief lage status binnen de medische professie op te vijzelen. De beroepshalve 'toeëigening' van een probleem dat in brede maatschappelijke kring ernstig gevonden wordt, kan het aanzien van een specifieke beroepsgroep ten opzichte van andere verhogen. Het eigendomsrecht op het probleem van incest is echter in de jaren zeventig opgeëist door feministes. Zij benadrukten dat meisjes veel vaker misbruikt worden dan jongens en dat dit een uitvloeisel is van de maatschappelijke onderdrukking van vrouwen. Zo maakten feministes *seksuele* kindermishandeling tot een strijdpunt in een heel andere statuscompetitie: die tussen vrouwen en mannen.⁵⁸

De symbolische betekenis van sociale problemen blijkt tenslotte uit maatregelen die weinig of geen effect sorteren maar desondanks worden genomen, en uit de maatregelen die *niet* worden genomen.

Heel wat overheidsbeleid is, met de uitdrukking van Kenneth Burke, 'wereldlijk gebed'.⁵⁹ Het apaiseert de door een misstand of onrecht getroffen door hun te verzekeren dat de overheid met ze begaan is, dat er maatregelen worden getroffen en dat er verbetering zal optreden - niet vandaag maar morgen of overmorgen. Zo verschaft de opsluiting van criminelen van oudsher aan niet-criminelen de genoegdoening van vergelding *en* de belofte van vermindering van de criminaliteit door de veronderstelde afschrikkende werking ervan. Maar deze werking is in veel gevallen twijfelachtig en al in de negentiende eeuw werd geconstateerd dat gevangenen fungeren als 'hogescholen voor de criminaliteit'. Toch blijft de vrijheidstraf een hoofdinstrument van criminaliteitsbestrijding.⁶⁰ Een ander voorbeeld is het minderhedenbeleid van de Nederlandse overheid in de jaren zeventig en tachtig. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid constateert dat dit is blijven steken in discussies over doelstellingen. 'Soms krijgt men de indruk dat het bovenal symbolische waarde heeft. Op zichzelf is dit niet zonder betekenis: het "discours" over alloctonen is in Nederlandse beleidskringen doorgaans vriendelijker en "toleranter" dan elders in West-Europa.'⁶¹ Dit geldt waarschijnlijk meer in het algemeen voor het beleid ten aanzien van zogenaamde 'achterstandsgroepen'

in Nederland, waaronder het onderwijsvoorrangsbeleid en de 'sociale vernieuwing'. Het is een symbolische erkenning van de problemen van de betrokken groeperingen en van de onrechtvaardigheid van hun positie, maar het blijft grotendeels in lippendienst steken.

Soms springt de afwezigheid van beleid het meest in het oog. Michael Lewis heeft erop gewezen dat het bestaan van armoede, rassenonderscheid, onwetendheid en criminaliteit doorsnee Amerikanen helpt om in hun eigen, op individuele inspanning gebaseerde succes te blijven geloven.

Wat kras uitgedrukt: zolang zichtbaar mislukken de velen geruststelt die bang zijn dat zij niet *genoeg* succes hebben gehad, kan men redeneren dat veel Amerikanen er een belang bij hebben dat zulk 'mislukken' blijft bestaan. Voor zulke mensen zijn degenen die 'mislukken' in het Amerikaanse leven - de armen, de onopgeleiden, de delinquenten - psychische gijzelaars tegen dreigingen van persoonlijke waardeloosheid. Ze worden nodig voor het in stand houden van zelfs maar een dun gevoel van psychisch welbevinden.⁶²

Niet het bestrijden van deze problemen maar louter het bestaan ervan vervult een symbolische functie: het zijn 'cultureel gemandateerde' sociale problemen. De verleiding is groot om de probleemgroepen met repressie tegemoet te treden. 'Om de illusie te scheppen dat wij engelen zijn, zullen we hen als duivels aanwijzen en hun daarmee een hel op aarde bereiden.'⁶³

Is er een historische lijn te onderkennen in de symboliek van sociale problemen en de bestrijding ervan? Op het eerste gezicht niet. Zoals eerder gezegd is het proces van modernisering eigenlijk steeds gepaard gegaan met gevoelens van verontrusting, welke gevoelens mede werden bezworen door gestage hervormingsarbeid. Af en toe liep de verontrusting op tot een morele paniek. Toch is op de lange termijn gezien de symbolisch-afwerende inzet van hervormingsarbeid misschien wat afgezwakt. De felle, veroordelende toon waarin in Nederland nog na de Tweede Wereldoorlog over 'onmaatschappelijken' werd gesproken en de drastische wijze waarop in hun levens werd ingegrepen, hebben plaatsgemaakt voor een meer neutrale toon en aanpak.⁶⁴ De samenleving als geheel voelt zich kennelijk door de aanwezigheid van marginale groeperingen wat minder bedreigd dan destijds en kan zelfs zelf de schuld voor hun problemen op zich nemen, zoals het hedendaagse vocabulaire van 'kansarmoede' en 'achterstand' suggereert.⁶⁵

Wat daarentegen sterker of endemischer lijkt te zijn geworden is de statusinzet van sociale problemen voor specifieke groeperingen. De eerder aangeduide 'verminderheding' van de samenleving wijst niet alleen op een vermenigvuldiging van het aantal morele ondernemers, maar ook op een

intensievere statuscompetitie tussen de bevolkingsgroepen die hun achterban of cliëntèle vormen. Lagere klassen wedijveren van oudsher met hogere klassen. Maar in onze tijd wedijveren werklozen ook met werkenden, vrouwen met mannen, bejaarden met volwassenen, allochtonen met autochtonen en homoseksuelen met heteroseksuelen. Heel wat sociale problemen zijn het brandpunt van deze uiteenlopende belangentegenstellingen, en de gepropageerde probleemdefinities en oplossingen dienen er mede toe de maatschappelijke status van de betrokken groeperingen symbolisch te bevestigen. Het actievere overheidsbeleid tegen uitkeringsfraude reflecteert een machtswinst van werkenden. De publieke veroordeling van seksuele intimidatie weerspiegelt een machtswinst van vrouwen, de verontrusting over mishandeling van bejaarden misschien een machtswinst van ouderen. De vermindering van onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC) suggereert een machtsverlies van allochtonen. En het relatief onmoralistische aidsbeleid is mede een erkenning van het bestaansrecht van homoseksualiteit, door homoseksuelen zelf bevochten.⁶⁶ Interessant is dat deze nieuwe minderheden grotendeels imaginaire collectiviteiten zijn. De leden ervan wedijveren met leden van andere minderheden en doen daarbij een beroep op de staatsruif, maar voor het overige vormen ze denkbeeldige gemeenschappen.⁶⁷

De dramatisering van sociale problemen

Mensen stileren en dramatiseren hun moeilijkheden zodra ze een beroep doen op anderen om hen te helpen. Over de vroeg-moderne armen schrijft De Swaan: 'De zwakken bedelden bij voorkeur in het openbaar en met veel vertoon, op pleinen of bij kerken. Wat voor het publiek een zaak van moreel gevoel was, was voor hen die bedelden om den brode een kwestie van techniek: aandacht trekken, medelijden wekken, aanklagen en heimelijk bedreigen. De kunst van het bedelen heeft een lange traditie (...).'⁶⁸ Deze traditie heeft betrekking op bedelen van aangezicht tot aangezicht; ze geeft een dramaturgie voor ontmoetingen tussen twee individuele mensen. Geestelijken, vooruitstrevende burgers, *professionals* en zaakwaarnemers hebben door hun tussenkomst een dramaturgische driehoeksverhouding geschapen, die bovendien collectiever werd naarmate zijzelf als entrepreneurs meer georganiseerd gingen optreden, naarmate de rijken die hun publiek vormden zich meer aaneensloten en naarmate de armen over wie zij spraken als gevolg van de armenzorg zelf meer als een klasse gedefinieerd werden.⁶⁹ De preek, de voorlezing, de prijsverhandeling en meer in het

algemeen de in de negentiende eeuw snel groeiende variëteit van drukwerken waren voertuigen voor aangrijpende schilderijen van menselijk leed.

Op zichzelf behoeft dat leed vaak weinig overdrijving - het was al erg genoeg en de gevoeligheid ervoor nam toe. De noodzaak tot dramatische stileren is echter vergroot door twee ontwikkelingen: het ontstaan en de uitbreiding van de parlementaire democratie, en de opkomst van de massamedia. Met elke verruiming van het actief kiesrecht breidde zich het publiek uit waarop morele ondernemers een beroep konden doen en met de kiezersmacht waarvan zij konden dreigen. En met de stijgende oplagen van dagbladen werden het bereik en het effect van sociale rapportages steeds groter. Beide ontwikkelingen vergrootten ook de onafhankelijkheid van journalisten, van wie een deel zich specialiseerde in *muckraking*: het onthullen van schandalen en maatschappelijke misstanden.⁷⁰ Radio en televisie volgden. In onze tijd komt vrijwel geen sociale kwestie op de politieke, ambtelijke of charitatieve agenda zonder het onderwerp te zijn geweest van nieuwsberichten, actualiteitenprogramma's, praatshows en documentaires. Daarbij gelden uitdrukkelijk theaterwetten. Reuven Frank, voormalig eindredacteur van het Amerikaanse *NBC Evening News*: 'Elk nieuwsverhaal moet, zonder dat eerlijkheid of verantwoordelijkheid worden opgeofferd, de kenmerken vertonen van fictie, van drama. Het moet structuur hebben en conflict, opkomende en weer wegebbende handeling, een probleem en een ontknoping, een begin, een midden en een eind.'⁷¹ Wie een misstand aan de orde wil stellen moet zijn of haar zaak zorgvuldig en liefst televisie-geniek stileren.

Stephen Hilgartner en Charles Bosk hebben betoogd dat de domeinen van politiek, ambtenarij, rechtspraak, drukpers, radio en televisie tezamen fungeren als een 'publieke arena' waarbinnen verschillende sociale problemen - dat wil zeggen: de bij die problemen betrokken mensen - met elkaar moeten concurreren om aandacht, erkenning en subsidiëring. De totale hoeveelheden beschikbare aandacht en subsidie zijn beperkt, en daardoor ook het maximale aantal erkende problemen. 'Het aantal sociale problemen wordt niet bepaald door het aantal voor de samenleving schadelijke of gevaarlijke situaties of toestanden, maar door de draagkracht van de publieke instellingen.'⁷² Dit maakt het niet alleen voor *moral entrepreneurs* moeilijk om een nieuwe misstand erkend te krijgen maar dwingt ook belanghebbenden bij erkende sociale problemen om het 'eigen' probleem voortdurend onder de aandacht van publiek en overheid te houden. De configuratie dwingt alle betrokkenen tot dramatisering. Deze dynamiek is nauw verweven met de eerder genoemde verminderheding welke door de verzorgingsstaat wordt uitgelokt, en de dramaturgie van het slachtofferchap is in meerdere opzichten functioneel. In de publieke arena klinkt

tegenwoordig een kakofonie van smartelijke jammerklachten, schrille protesten en ronkende subsidie-aanspraken. Valt daarin even een stilte, dan wordt die onmiddellijk opgevuld door nieuwe groeperingen of oude die eerder niet boven het lawaai uit wisten te komen. Zo heeft Herman Franke beschreven hoe in Nederland in de zomer van 1984 een kortstondige morele paniek uitbrak over geweld aan de Noordhollandse stranden. Incidenten in Bergen, Egmond en Schoorl werden in de pers opgeblazen tot 'geweldsgolven' en 'geweldsexplosies'. Bij nader inzien bleek daar weinig van te kloppen en moest de paniek worden toegeschreven aan een belangencollusie: het was komkommertijd in de journalistiek, en er waren burgemeesters en politiechefs die meer agenten in hun plaatselijke corps wilden hebben.⁷³

Het object van zo'n paniek is intussen geenszins toevallig. Achter de veelheid en verscheidenheid van de sociale problemen die tegenwoordig de krant halen en de subsidie-*jackpot* raken gaat een beperkt aantal thema's schuil: de verwildering der jeugd, het toenemend geweld, de teloorgang van het normbesef, de desintegratie van het gezin, het gebrek aan respect voor ouderen, de maatschappelijke tweedeling. (De lijst laat zich naar keuze in meer rechtse dan wel meer linkse termen opstellen.) Het zijn eigenlijk allemaal varianten van één hoofdthema: het uiteenvallen van de samenleving. Alleen kwesties die op dit hoofdthema variëren of voortborduren vinden weerklank in de publieke arena. In de twintigste-eeuwse dramaturgie van sociale problemen valt als een kiemcel nog het negentiende-eeuwse drama van de sociale kwestie te ontdekken.

Tot besluit

*De macht van het etiketteren, de voorstelling van het gedrag van arme mensen door deskundigen wier status afhankelijk is van hun kritiek op het problematische gedrag van anderen, bestaat naast werkelijke onderdrukking in gezinnen. - Linda Gordon*⁷⁴

Wij leven, zoals Joseph Gusfield heeft gezegd, in een 'cultuur van sociale problemen'.⁷⁵ Eén verklaring daarvoor is dat onze moeilijkheden de afgelopen eeuwen socialer zijn geworden in de zin van grootschaliger. Processen van maatschappelijke functiedeling en integratie (tezamen: vervlechting) hebben meer mensen meer afhankelijk van elkaar gemaakt. *For better, for worse*: de pech en tegenspoed van sommigen is meer anderen meer gaan raken. De kwetsbaarheid van het uitdijende vlechtwerk van menselijke betrekkingen is toegenomen. Daarmee is een uitbreiding gepaard gegaan van onze gevoeligheid voor elkaars lijden. Dit lijden is aan de kaak gesteld

door morele ondernemers die steeds hun eigen oplossingen voor de problemen suggereerden: geestelijken, vooruitstrevende burgers, beoefenaars van verzorgende beroepen, zaakwaarnemers en leden van getroffen of achtergestelde groeperingen zelf. De maatschappelijke erkenning van bepaalde problemen, de strevingen van morele ondernemers en de gekozen oplossingen weerspiegelden (en weerspiegelen) ook een symbolische inzet van sociale problemen. De erkenning of miskenning en de bestrijding ervan lenen zich tot rituele bevestiging van als fragiel beleefde maatschappelijke waarden en tot symbolische statuscompetitie. De publieke arena waarin sociale problemen aan de orde worden gesteld en waarbinnen de erbij betrokkenen concurreren om aandacht en subsidie, dwingt deze betrokkenen tegenwoordig meer dan vroeger tot stilering en dramatisering van hun problemen.

De sociologie van sociale problemen wordt heen en weer geslingerd tussen objectivisme en relativisme en tussen alarmisme en quietisme. Historisch gezien is de empirische sociologie begonnen met het beschrijven en aan de kaak stellen van 'feitelijk bestaande' misstanden. Gezien de aard van die misstanden kost het zelfs anno 1994 moeite om ze tussen aanhalingstekens te plaatsen. De algemene sociologie begon dus met objectivisme en gematigd alarmisme. Hieruit is een traditie gegroeid die tot op de dag van vandaag wordt voortgezet door *mainstream* sociologen in onderzoek naar bijvoorbeeld armoede, werkloosheid, de maatschappelijke positie van minderheden, criminaliteit, druggebruik en de leefsituatie van jongeren. Deze sociologen vormen een onderdeel van een grotere configuratie van betrokkenen bij sociale problemen en ze dragen bij aan de professionalisering ervan.

Het laatste is zichtbaar geworden door het ontstaan van een afzonderlijke sociologie van sociale problemen die ook de subjectieve, symbolische of 'geconstrueerde' dimensie van problemen is gaan bestuderen. De beoefenaars ervan neigen tot relativisme en houden afstand van de 'problemen' die ze zo zorgvuldig tussen aanhalingstekens plaatsen. Maar ze hebben een tijdschrift: *Social Problems*, een vereniging: de Society for the Study of Social Problems, en althans enig gezag. Ongewild beïnvloeden ook zij de dynamiek van de problemen die ze bestuderen. De constructivistische sociologie van sociale problemen is uitdrukking van een modern en dramaturgisch bewustzijn - wat sommigen de 'post-moderne conditie' noemen - en draagt hieraan zelf bij door de 'deconstructie' van problemen. Deze deconstructie fungeert in de publieke discussie onvermijdelijk als een ontkenning.

Noch de *mainstream* sociologen, noch de constructivisten kunnen zich onttrekken aan de vraag die hun door de samenleving wordt gesteld: 'Ja, maar hoe echt en hoe erg zijn nu deze problemen?' Geen van beide

benaderingen heeft daarop een bevredigend antwoord. *Mainstream* sociologen hebben zich al van te voren op een realistisch maar daarmee nog niet bewezen standpunt gesteld: werkloosheid en criminaliteit zijn 'echt'. Ze hoeven dus alleen de ernst te taxeren. Doen zij dit aan de hand van algemeen gangbare maatschappelijke normen, dan krijgen ze het verwijt dat ze eigenlijk normen van een *moral majority* van gevestigden hanteren. Taxeren zij juist op grond van normen van de minderheden of probleemgroepen in kwestie, dan worden ze van partijdigheid en politiek activisme beschuldigd.⁷⁶ Constructivistische sociologen lopen het gevaar in het zoutzuur van hun relativisme behalve hun morele ook hun kentheoretische basis te zien oplossen. Immers: als sociale problemen constructies zijn, dan zijn wetenschappelijke deconstructies toch dat ook? - enzovoort *ad infinitum*.⁷⁷

Er is maar één oplossing, die weinig spectaculair is: de beoefening van een skeptisch realisme. Net als de sociologie in het algemeen moet de sociologie van sociale problemen steeds opnieuw een evenwicht zien te vinden tussen een empirisme of realisme aan de ene kant, ook als dat naïef lijkt, en constructivisme of idealisme aan de andere kant, ook als dat doortrapt lijkt. Sociologen moeten bepaalde verschijnselen als gegeven veronderstellen, maar ze moeten ook, tegelijkertijd en steeds opnieuw, onderzoeken hoe de samenleving wordt gemaakt door mensen en dus mede door henzelf.⁷⁸

Noten

* Dank aan de redactie en aan de deelnemers aan het werkcollege 'De professionalisering van sociale problemen' voor hun commentaar en kritiek. Tenzij anders aangegeven zijn vertalingen van ons.

1. Van Deth & Vis (1990) 35 resp. SCP (tweejaarlijks).
2. Hoefnagels (1957).
3. Shils (1985) 809.
4. Goudsblom (1983 [1974]) xxvii en 103-128. Over oudere wortels van de sociologie, zie Heilbron (1991).
5. Fuller & Myers (1941); Spector & Kitsuse (1973).
6. Hart (1923) 348.

7. Elias (1939) II, 19. Vergelijkbare gedachten zijn geformuleerd door Spencer, Durkheim, Simmel, Tönnies, Cooley en Parsons. Zie ook De Swaan (1976) en Calhoun (1991).

8. Elias (1970) 72: 'In de loop van deze omvattende transformatie van samenlevingen (...) worden de machtsverschillen tussen groepen en lagen langzaam kleiner - zolang zij tenminste opgenomen zijn in de gestaag veranderende functionele kringloop van deze samenlevingen.' De nazin is belangrijk, zie hierna.

9. Aangehaald door Brugmans (1925) 207.

10. Van Tijn (1988) 32. Het beeld is van Tocqueville.
11. De Swaan (1976) 41. Vgl. Robert Heilbroner (1968) 10-11: 'De overvloed van ons materiële bestaan zoals wij die kennen gaat samen met een verborgen kwetsbaarheid: onze overvloed is alleen verzekerd voor zover we kunnen rekenen op de georganiseerde samenwerking van enorme mensenslegers. (...) We zijn rijk, niet als individuen, maar als leden van een rijke samenleving, en onze gemakkelijke aanname van materiële toereikendheid is in feite slechts zo betrouwbaar als de banden die ons aaneensmeden tot een sociaal geheel.'
12. Polanyi (1944) 186-187. Van Tijn (1988) 32: 'Geringe oproerige bewegingen - en andere waren er niet - traden (...) tegemoet met groot machtsvertoon (...).' Zie ook Silver (1967).
13. Myrdal (1962).
14. 'Het meest opvallende en verontrustende van de onderklasse is haar gedrag,' schreef *The Public Interest* in de zomer van 1989 (aangehaald door Hofland 1990, 31; zie ook Hofland 1994).
15. Wilterdink (1993). De ontvlechting op nationale schaal verklaart zowel het machtsverlies van de arbeidersklasse als het ontstaan van de onderklasse.
16. Zo ontbreekt het grote delen van Afrika internationaal aan positieve en negatieve machtsmiddelen (Lindijer 1990). Vgl. De Swaan (1989b) en De Vries (1992a) 67-74: 'Een mondiale sociale kwestie'.
17. Waller (1970 [1936]) 137. Vgl. de definities van Richard Fuller en Richard Myers (1941) 320: 'een omstandigheid die door een aanzienlijk aantal personen wordt gedefinieerd als een afwijking van enigerlei maatschappelijke norm die zij koesteren', en van Robert Merton (1971) 799: 'een substantiële discrepantie tussen in brede kring gedeelde maatschappelijke standaarden en feitelijke omstandigheden van het maatschappelijke leven'.
18. Haskell (1985) 360.
19. Eerenbeemt (1989) 161.
20. Haskell (1985) 562.
21. Vgl. Nisbett (1971) over de invloed van rationalisme en Verlichting op de perceptie van sociale problemen.
22. En tevens van een 'proletarische gevoeligheid' onder arbeiders. Zie De Swaan (1989a [1988]) 259.
23. De Swaan (1989a [1988]) 20, vgl. ook 258-260.
24. De Swaan (1989a [1988]) 260.
25. Vgl. Simmel (1908) 373.
26. Over functionele onzekerheid als voorwaarde voor professionalisering, zie Johnson (1972).
27. Offer e.a. (1988) constateren onder jongeren over de gehele wereld een gevoel van kameraadschap, een 'mondiaal universalisme'.
28. Ontwerpers en reclamemakers creëerden echter voor de najaarsmode van 1990 een 'Vluchtelingen-Look', geïnspireerd op de aanblik van vluchtelingen uit Oost-Europa (*Elle*, september 1990). Hoe deze schaamteloosheid van ontwerpers, en het feit dat moderne jonge vrouwen (de doelgroep) er geen aanstoot aan nemen, te verklaren? Misschien uit de veilige afstand tot de echte vluchtelingen. Medelijden kan, vooral als de sociale afstand groot is, gepaard gaan met een gevoel van superioriteit en onkwetsbaarheid. Medelijden geeft dan een 'goed gevoel' - het gevoel waaraan ook advertenties van het merk Benetton appelleren.
29. Vgl. De Swaan (1989a [1988]) 260-262; De Swaan (1989b); De Vries (1992a) 67-74 en De Swaan (1994).
30. Becker (1963) 162.
31. Becker (1963) i.h.b. h. 8: 'Moral entrepreneurs', resp. Gusfield (1963). Deze studies inspireerden tot een 'constructivistische' sociologie van sociale

problemen, omschreven als 'de activiteiten van groepen die grieven en aanspraken formuleren jegens organisaties, lichamen en instellingen over een vermeende omstandigheid' (Spector & Kitsuse 1973, 146; vgl. Spector & Kitsuse 1977).

32. De Swaan (1989a [1988]) 31-37, citaten 36-37.

33. Stendhal (1984 [1837]) 49-50, zijn curs. Tekstbezorger Victor Del Litto tekent hierbij aan (a.w., 450) : 'Deze bladzijde moet op rekening van Stendhals antiklerikalisme geschreven worden en niet op die van zijn atheïsme, zoals men vaak ten onrechte heeft beweerd.'

34. Kruihof (1990) i.h.b. h. 3, 'De deugdzaam natie: het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'.

35. In het *Verslag van de stadsarmenschoolen over het schooljaar 1832*, aangehaald door Vleggeert (1967) 10-11.

36. Kruihof (1990) 94.

37. De uitdrukkingen 'retoriek van opleiding' en 'cultuur van professionalisme' zijn van Goffman (1959) 46 resp. Bledstein (1976).

38. Bledstein (1976) passim; De Swaan (1989a) 263-248. Vgl. De Swaan (z.j.) 20-21: 'De deklassering van de oude middenstand (is) gestuit, de mobilisatie van de omhoogstrevende arbeidersklasse is "afgeleid" en de *Verelendung* van de onderste lagen van het proletariaat geabsorbeerd in een omvattende transformatie naar een beherende professionele middenklasse met een reeks van haar afhankelijke sociaal-cliëntèles.'

39. Waller (1936) 143.

40. Vgl. Brinkgreve & Van Daalen (1991) 155-157; Gusfield (1989) signaleert rond sociale problemen in de verzorgingsstaat een 'aura van consensus'.

41. Benda (1946 [1927]) 181, zijn curs. Amusante voorbeelden van het jongste vocabulaire geven Van Wijnen

(1989) en Mak (1990). Vgl. over de jaren zeventig in de Verenigde Staten Miller (1976). Toirkens (1987) heeft aangetoond dat bezuinigingen vaak meer schijn zijn dan werkelijkheid, wat de kansen voor nieuwe *professionals* nog vergroot.

42. Schuyt (1991) 1.

43. Vgl. De Vries (1992) 19-20. De term 'vermindering' is van Renate Rubinstein, de uitwerking van ons. De dramaturgie van het slachtofferschap is functioneel binnen de verzorgingsstaat en ook in een onderhandelingshuishouding. Wie als onderhandelaar het onderspit delft kan nog proberen als slachtoffer zijn gelijk te halen. De slachtofferrol is bovendien symbolisch significant. Vgl. Boutellier (1993) en De Swaan (1987) over 'etnisch ressentiment'. Annet Mooij heeft de emancipatie van maatschappelijke minderheden en cliëntèles elegant samengevat als een 'machtswinst van het personage' ten opzichte van de verteller (de meerderheid, de *professional*). Zie Mooij (1993) 166-169.

44. Köbben (1983) 5: 'Een persoon, die opkomt voor de belangen - zoals hij die ziet - van een bepaalde groep in de samenleving, zonder zelf tot die groep te behoren en zonder daartoe door die groep - dan wel haar vertegenwoordigers - te zijn gekozen.'

45. Brugmans (1958 [1925]) 257.

46. De Vries (1992b) resp. Franke (1992).

47. Schur (1965). Prostitutie, druggebruik en gokken brengen in de praktijk wel reële schade toe (verbreiding van geslachtsziekten; verwervingscriminaliteit; verschuldiging), maar deze kan goed worden opgevat als het *gevolg* van maatschappelijke problematisering en criminalisering, in plaats van als oorzaak daarvan.

48. Van Tijn (1988) 48: 'Dit wetje (...) was een principiële doorbraak, maar betekende zelf bitter weinig wegens de vele uitzonderingen en vooral omdat niet voorzien werd in de instelling van een arbeidsinspectie.'
49. Bartstra & Banning (1946) 9.
50. Kruithof (1990); Liagre Böhl (1992); De Vries (1992a).
51. Mills (1963 [1943]) 552.
52. In Nederland markeerde Milikowski (1961) deze overgang. De tweede druk verscheen onder de titel *Lof der onaangepastheid* (z.j. [1969]) en stelde op de achterflap: 'Onaangepastheid is niet een uitsluitend negatieve houding. Zonder onaangepastheid geen menselijke vooruitgang.'
53. Cohen (1972) 9.
54. Blumer (1963) 212-213.
55. Gusfield (1963) passim.
56. Over hervorming als 'statuspolitiek' zie Gusfield (1963) passim. Over de bestrijding van prostitutie in Nederland zie Mooij (1993) hoofdstuk 2.
57. Hoewel Haskell deze statusdynamiek in de eerder aangehaalde passage wel impliceert - de humanitaire gevoeligheid werd 'een embleem van beschaving' - en elders ook naar Elias verwijst, heeft hij haar niet uitgewerkt. Dierenliefhebbers hebben altijd gezegd dat wat anderen 'sentimentaliteit' noemen in de omgang met dieren een teken is van beschaving. Zie bijvoorbeeld Kousbroek (1988 [1984]). De sociologie geeft hun gelijk.
58. Pfohl (1977); Van Daalen (1990). Zie ook het artikel van Patricia Piekaar in dit nummer.
59. Aangehaald door Gusfield (1963) 170.
60. Rusche en Kircheimer hebben laten zien dat verharding van het strafklimaat in samenlevingen relatief onafhankelijk is van de criminaliteit zelf maar covarieert met meer algemene maatschappelijke spanningen en i.h.b. het arbeidsoverschot. Zie ook Franke (1990) en Chiricos & Delone (1992).
61. WRR (1989) 18.
62. Lewis (1979 [1978]) 51, zijn curs.; vgl. a.w., 88.
63. Lewis (1979 [1978]) 200.
64. Dercksen & Verplanke (1987).
65. Recent tekent zich overigens een tendens af om de probleemgroepen weer meer verantwoordelijk te stellen, onder meer in het allochtonenbeleid.
66. Referenties korthedshalve alleen bij het laatste voorbeeld: Mooij (1993) en in andere termen Van Stolk (1991).
67. Calhoun (1991) wijst erop dat de ontwikkeling van directe naar indirecte relaties tussen mensen primaire gemeenschapsbanden verzwakt maar denkbeeldige gemeenschappen juist bevordert (*imagined communities*, naar Benedict Anderson).
68. De Swaan (1989 [1988]) 27-28, vert. gewijzigd naar engelstalige editie.
69. De Swaan (1989a) heeft benadrukt dat verzorgingsarrangementen de collectiviteiten waarop zij betrekking hebben mede constitueren, Simmel (1908) dat armen sociologisch pas een klasse vormen wanneer zij steun ontvangen.
70. Den Hollander (1976).
71. Aangehaald Hilgartner & Bosk (1988) 65.
72. Hilgartner & Bosk (1988). 61.
73. Franke (1986a) en (1986b).
74. Gordon (1988) 295.
75. Gusfield (1981).
76. Vgl. Becker (1967) en Gouldner (1968).
77. Vgl. bijvoorbeeld Woolgar & Pawluch (1985).
78. Vgl. Weigert (1970).

Literatuur

- Bartstra, J.S. & W. Banning, Inleiding. In: J.S. Bartstra & W. Banning (red.), *Nederland tussen de natiën*. Amsterdam, 1946, 7-12.
- Becker, H.S., Whose Side are We on? *Social Problems*, 14 (1967), 3, 239-274.
- Becker, H.S., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York, 1963.
- Benda, J. *La trahison des clercs*. Edition revue et augmentée. Parijs, 1946 [1927].
- Bledstein, B., *The Culture of Professionalism. The Middle Class and the Development of Higher Education in America*. New York, 1976.
- Blumer, H., Collective Behavior. In: A. McClung Lee (red.), *Principles of Sociology*. New York, 1963, 201-219.
- Brinkgreve, C. & R. van Daalen, Huiselijk geweld. In: H. Franke, N. Wilterdink & C. Brinkgreve (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*. Amsterdam/Groningen, 1991, 138-164.
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*. Utrecht/Antwerpen, 1958 [1925].
- Calhoun, C., Indirect Relationships and Imagined Communities. In: P. Bourdieu & J.S. Coleman (red.), *Social Theory for a Changing Society*. Boulder/New York, 1991, 95-130.
- Chiricos, Th.G. & M.A. Delone, Labor Surplus and Punishment: A Review and Assessment of Theory and Evidence. *Social Problems*, 39 (1992), 4, 421-446.
- Cohen, S., *Folk Devils and Moral Panics*. London, 1972.
- Daalen, R. van, Aantekeningen over kindermishandeling en incest: de medische definitie, de feministische definitie en hun onderlinge relatie. In: G. Hekma, B. van Stolk, B. van Heerikhuizen & B. Kruithof (red.), *Het verlies van de onschuld*. Groningen, 1990, 151-168.
- Dercksen, A. & L. Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel, 1987.
- Deth, J.W. van & J.C.P.M. Vis (red.), *Politieke problemen. Achtergronden, oorzaken, verklaringen, oplossingen en vooruitzichten*. Leiden, 1990.
- Eerenbeemt, H.F.J.M., *In het spoor van de vooruitgang. Het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980*. Tilburg, 1989.
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern/München, 1969 [1939].
- Elias, N., *Was ist Soziologie?* München, 1970.
- Franke, H., Kustgeweld of mediageweld?, *Intermediair*, 22 (1986a), 24, 1-5, 63-71.
- Franke, H., Rampsferen en paniekstemmingen, *Intermediair*, 22 (1986b), 25, 49-55.
- Franke, H. *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. Utrecht, 1990.
- Franke, H., De markt van misdaad en straf. In: Gerritsen & De Vries 1992, 123-142.
- Fuller, R.C. & R.R. Myers, The Natural History of a Social Problem, *American Sociological Review*, 6 (1941), 3, 320-328.
- Gerritsen, J.-W. & G.C. de Vries (red.), *Paniek in Nederland. Over sociale problemen en morele verontrusting*. Amsterdam, 1992.
- Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, 1959.
- Gordon, L., *Heroes of their Own Lives. The Politics and History of Family Violence*. New York, 1988.

- Goudsblom, J., *Balans van de sociologie*. Tweede druk, Utrecht/Antwerpen, 1983 [1974].
- Gouldner, A.W., The Sociologist as a Partisan: Sociology and the Welfare State. *American Sociologist*, 3 (1968), 1, 103-116.
- Gusfield, J.R., Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State. *Social Problems*, 36 (1989), 5, 431-441.
- Gusfield, J.R., *The Culture of Social Problems. Drinking-driving and the Symbolic Order*. Chicago, 1981.
- Gusfield, J.R. *Symbolic Crusades. Status Politics and the American Temperance Movement*. Urbana, 1963.
- Hart, H., What is a Social Problem? *American Journal of Sociology*, 29 (1923), 4, 345-349.
- Haskell, T., Capitalism and the Origins of the Humanitarian Sensibility, Parts I and II. *American Historical Review*, 90 (1985) 2, 339-361 en 90 (1985), 3, 547-566.
- Heilbron, J., *Het ontstaan van de sociologie*. Amsterdam, 1991.
- Heilbroner, R., *The Economic Problem*. New York, 1968.
- Hilgartner S. & C.L. Bosk, The Rise and Fall of Social Problems: a Public Arenas Model. *American Journal of Sociology*, 94 (1988), 1, 53-78.
- Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek. Van sociaal conflict naar strategische samenwerking*. Assen, 1957.
- Hofland, H.J.A., De tweedeling: de weg van doorbraak via wederopbouw naar kastestaat. *Haagse Post*, 6 januari 1990, 30-33.
- Hofland, H.J.A., De oorlogsdemocratie, *NRC Handelsblad*, 7 januari 1994, Bijvoegsel, 1-2.
- Hollander, A.N.J. den. *Het démasqué van de samenleving. De journalistiek van de anti-schijn*. Amsterdam, 1976.
- Johnson, T.J., *Professions and Power*. London, 1972.
- Köbben, A., *De zaakwaarnemer*, Deventer, 1983.
- Kousbroek, R., Het ecosysteem als theevisite. In zijn: *De onmogelijke liefde*. Amsterdam, 1988, 33-39 [1984].
- Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw*. Groningen, 1990.
- Lewis, M., *The Culture of Inequality*. New York, 1979 [1978].
- Liagre Böhl, H. de, Zedeloosheid na de bevrijding: de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945. In: Gerritsen & De Vries 1992, 35-57.
- Lindijer, K., Het verloren continent. *NRC Handelsblad*, 8 december 1990.
- Mak, G., 'Beautiful, young and brilliant.' De veranderende taakopvatting van de gemeentebtenaar. *NRC Handelsblad*, 17 maart 1990.
- Merton, R. Social Problems and Social Theory. In: R.K. Merton & R. Nisbet (red.), *Contemporary Social Problems*, Third Edition. New York, 1971, 793-845.
- Milikowski, H.Ph., *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Arnhem, 1961. (Tweede druk verschenen als *Lof der onaangepastheid*. Meppel, z.j. [1969].)
- Miller, S.M., The Political Economy of Social Problems: From the Sixties tot the Seventies. *Social Problems*, 24 (1976), 2, 131-141.

- Mills, C. Wright, *The Professional Ideology of Social Pathologists*. In zijn: *Power, Politics and People*. New York, 1963 [1943], 525-552.
- Mooij, A., *Geslachtsziekten en besmettingsangst*. Amsterdam, 1993.
- Myrdal, G., *Challenge to Affluence*. New York, 1962.
- Nisbett, R., Introduction. In: R.K. Merton & R. Nisbet (red.), *Contemporary Social Problems*. Third Edition. New York, 1971, 1-25.
- Offer, D. e.a., *The Teenage World. Adolescents' Self-image in Ten Countries*. New York/London, 1988.
- Pfohl, S.J., The 'Discovery' of Child Abuse. *Social Problems*, 24 (1977), 3, 310-323.
- Polanyi, K., *The Great Transformation*. Boston, 1957 [1944].
- Rusche, G. & O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*. New York, 1938.
- Schur, E.M., *Crimes without Victims. Deviant Behavior and Public Policy*. New Jersey, 1965.
- Schuyt, K. Sociale problemen in Nederland. In: Gerritsen & De Vries 1991, 1-15.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), *Sociaal en cultureel rapport*. Rijswijk, tweejaarlijks.
- Shils, E., Sociology, In: A. & J. Kuper (red.), *The Social Science Encyclopedia*. London, 1985, 799-811.
- Silver, A., The Demand for Order in Civil Society: A Review of Some Themes in the History of Urban Crime, Police, and Riot. In: D.J. Bordua (red.), *The Police*. New York, 1967, 1-24.
- Simmel, G., Der Arme. In zijn: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftlichung*. Leipzig, 1908, 345-374.
- Spector, M. & J. Kitsuse, Social Problems: A Reformulation. *Social Problems*, 21 (1973), 2, 145-159.
- Spector, M. & J. Kitsuse, *Constructing Social Problems*. Menlo Park, 1977.
- Stendhal, Les Cenci. In zijn: *L'abbesse de Castro*. V. Del Litto (red.). Parijs, 1984 [1837], 47-86.
- Stolk, Bram van, *Eigenwaarde als groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*. Houten/Antwerpen, 1991.
- Swaan, A. de, De mens is de mens een zorg: over de verstatelijking van verzorgingsarrangementen. In zijn: *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam, 1982 [1976], 31-50.
- Swaan, A. de, Notities over de verstatelijking van verzorgingsarrangementen. (Typoscript, niet gepubliceerd). Z.j.
- Swaan, A. de, Beschavingsschuld. In zijn: *Het lied van de kosmopoliet*. Amsterdam, 1987, 58-61.
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam, 1989a [1988].
- Swaan, A. de, *De verzorging in het teken van het kapitaal*. Amsterdam, 1989b.
- Swaan, A. de, Identificatie in uitdijende kring. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20 (1994), 3, 6-24.
- Tijn, Th. van, Het sociale leven in Nederland, 1844-1875. In: *Geschiedenis van het moderne Nederland*, Houten, 1988, 28-45.

- Toirkens, J. *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*. Deventer: Kluwer, 1987.
- Vleggeert, J.C., *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*. Bussum, 1967.
- Vries, G.C. de, *Nederland verandert. Sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam, 1992a.
- Vries, G.C. de, Schoolverzuim als modern sociaal probleem. In: Gerritsen & De Vries 1992b, 87-102.
- Waller, W.W., Social Problems and the Mores. In zijn: *On the Family, Education, and War. Selected Writings*. Chicago, 1970 [1936], 133-146.
- Weigert, A.J., The Immoral Rhetoric of Scientific Sociology. *American Sociologist*, 5 (1970), 1, 111-119.
- Wijnen, H.A. van, Een stad maakt zich gereed voor de toekomst. *NRC Handelsblad*, 21 oktober 1989.
- Wilterdink, N., *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*. Groningen, 1993.
- Woolgar, S. & D. Pawluch, Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations. *Social Problems*, 32 (1985), 3, 214-227.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid), *Allochtonenbeleid*. 's-Gravenhage, 1989.
-
-